

Грецькі храми в Ніжині: історія і сучасність

Ніжин по праву вважають одним з мальовничих міст Лівобережної України. Ще й тепер, незважаючи на десятиліття богоборства та нищення церковних споруд, воно вражає величністю та численністю храмів. Справжніми окрасами історичного центру стародавнього Ніжина ось уже близько трьох століть залишаються архітектурні перлини — церкви Архистратига Михаїла та Всіх Святих, які утворюють єдиний історико-культурний комплекс. Драматичною та насиченою подіями була історія цих храмів. Нероздільно пов'язана вона з діяльністю грецької громади, що існувала в Ніжині з кінця XVII от. і була унікальним явищем в історії України.

Поява грецьких переселенців у Ніжині була викликана драматичними обставинами втрати греками національної і державної незалежності. Коли у 1453 р. війська турецького султана Магомета II захопили столицю Візантійської імперії місто Константинополь, для православного народу настали нелегкі часи османської окупації. Для того, щоб урятувати національну культуру, рідну мову та православну віру, тисячі греків були емігрували на сусідні землі. Переселяючись у країни Східної Європи компактними групами, вони будували там церкви та монастирі, при яких відкривали школи, бібліотеки, створювали православні братства.

У другій половині XVII ст. велика грецька колонія виникає у Ніжині, її появі в значній мірі сприяли часті подорожі до Москви грецького духовенства, слідом за яким тягнулися й численні купецькі валки. Греки обрали це невеличке полкове місто саме тому, що Ніжин у ті часи був важливим центром посередницької торгівлі на великому шляху до Москви. У XVII-XVIII ст. тут перетиналися сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжя з торговими містами України, Литви, Польщі, Німеччини, Криму і далі вели до країн Європи, Балканського півострову, Середземномор'я та Близького Сходу.

Прагнучи залучити грецьких купців до активної торгівлі в містах України, гетьман Богдан Хмельницький у 1657 році видав кілька універсалів, якими звільнив їх від підпорядкування місцевому уряду та надав

право вільної торгівлі при умові сплати податку гетьманському «екзакторові». Згодом адміністративну автономію греків підтверджували своїми універсалами й інші гетьмани: 1. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол. У дружніх стосунках з Грецією українські гетьмани бачили не тільки запоруку економічного розвитку держави, але й шукали захисту православної віри від зазіхань польського католицизму, а згодом — і від намагань московського уряду підпорядкувати собі незалежну Київську митрополію. В архіві Ніжинського грецького братства та магістрату свого часу зберігалось 57 гетьманських універсалів, царських та архієрейських грамот, якими в різні часи стверджувалися права та вольності ніжинських греків.

Вже у 1679 р. ніжинські греки, досить численна група міського населення, звернулися до духовної та світської влади з проханням дозволити побудувати в Ніжині свій православний храм. Це звернення вони мотивували тим, що змушені відвідувати місцеві церкви, але не розуміють «руського набожества», тобто слов'янської церковної служби, і тому не можуть «священникам виразне сповідувати гріхи свої». Видатну роль в історії Ніжинського грецького братства відіграв його засновник священик Христофор (або Христодул) Димитрій, який став ініціатором цього звернення. Саме йому і належить честь заснування в Ніжині «хрестоносного» Братства, організації грецької православної парафії та будівництва перших грецьких храмів.

На жаль, про отця Христофора сьогодні ми знаємо дуже мало. З'явився він у Ніжині у 1677 р. і походив з Македонської землі — провінції на Півночі Греції. Він був змушений залишити батьківщину внаслідок переслідувань, яких зазнав від турків, або, як пізніше він сам писав, «обачивши від бусурман велику наглість». Оселившись у Ніжині, грецький священик спочатку увійшов до причту Миколаївського собору, який тоді відвідували ніжинські греки. Але через часті конфлікти з місцевими священиками та парафіянами, він невдовзі став клопотатися про виділення греків в окрему громаду та про будівництво храму, з якому греки змогли б здійснювати богослужіння рідною мовою та за звичайними для них правилами.

Одержавши у 1680 р. благословення від Константинопольського патріарха Якова та Чернігівського архієпископа і блюстителя Київської митрополії Лазаря Барановича, він розпочав будівництво дерев'яного храму на честь архістратигів Божих Михаїла та Гавриїла.

Окрім клопоту будівельних робіт на плечі отця Христофора лягло чимало інших складних проблем. Грошей, виділених громадою на бу-

дівництво, вистачило лише на зведення стін цього великого храму. Для того, щоб довести справу до кінця, отець Христофор був змушений позичити чималу суму грошей, і тому в 1684 р. ніжинські греки, отримавши згоду гетьмана Івана Самойловича, відрядили двох своїх представників задля збирання пожертв та милостині на будівництво храму. Щоб оздобити храм та збудувати в ньому іконостас, отець Христофор особисто неодноразово звертався за фінансовою допомогою до місцевих купців, урядовців та церковних ієрархів. Двічі він їздив і до Москви, де одержав певні кошти і від царів Івана та Петра Олексійовичів.

Працею та клопотанням отця Христофора будівництво вдалося успішно завершити. Результати виправдали усі попередні клопоти: коштів надійшло стільки, що їх вистачило на те, щоб збудувати поряд з дерев'яним храмом архангелів Михаїла і Гавриїла ще одну муровану церкву на честь Усіх Святих. У 1696 році будівництво та оздоблення храмів було вже завершено і вони відкрили двері для віруючих парафіян.

У процесі будівництва церков ще у 1687 р. релігійна громада ніжинських греків оформилась у Церковне Братство, статут якого написав сам Христофор Димитрієв. В заснуванні Братства активну роль відіграв гетьман Іван Степанович Мазепа, відомий своїм благодійництвом та прихильністю до створення нових духовних та освітніх закладів. У 1696 р. ніжинські греки, що клопоталися за новий статут Братства перед Київським митрополитом Варлаамом Ясинським, привезли йому особливого рекомендаційного листа від гетьмана. Тоді ж вони отримали від митрополита благословення на створення при Братстві школи для навчання дітей грецького і слов'янського письма, та шпиталю «для пропитання убогих и недужих» членів громади. А 19 квітня 1696 року гетьман І. Мазепа власним універсалом задекларував реформу Ніжинського грецького церковного братства та підтвердив усі права грецьких поселенців, надані гетьманами-попередниками. Беручи ніжинських греків під особисту охорону та надаючи їм право безпосередньо апелювати для вирішення різних справ до гетьманської канцелярії, Іван Мазепа звертався до місцевих урядовців, козаків, міщан та ірнкін-купців із закликом «зберігати братську християнську любов, не ;«іііі(дік)нати нікому жодної кривди та прикрості, додержуватися у спільному житті взаємної приятельської згоди, що є потрібним для :<Піі(п)жонин окраси та цілності усього міста Ніжина».

І-і>:іум<)ті(), гетьман Іван Мазепа надавав ніжинським грекам щедру ііііІ(імс:ону допомогу на будівництво і оздоблення храмів. Хоча безгнк.прдніх документальних свідчень про це ми сьогодні не маємо, оскільки гоїманські архіви загинули після погрому тодішньої столиці

України міста Батурина. Але відразу ж після смерті гетьмана у 1709 р. спеціальна старшинська комісія склала докладний реєстр пожертв і видатків І. Мазепи на різні благодійні цілі. Зокрема, в цьому унікальному документі зазначалося: «Не могла старшина підрахувати шедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, архімандритам й іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям...». Беручи до уваги особисту участь гетьмана в утворенні Братства та інші відомі нам його подарунки, що зберігалися в Ніжині, можна впевнено говорити, що І. Мазепа був одним з найголовніших меценатів ніжинських грецьких храмів.

Ніжинське Грецьке «Хрестоносне» Братство та діючі при ньому храми, школа та бібліотека на тривалий час стають важливими осередками грецької культури не тільки в Україні, а й у Східній Європі. Тут знаходять притулок найвидатніші діячі грецької діаспори, історичні джерела зберегли для нас імена багатьох з них.

Близько трьох десятиліть у Ніжині жив митрополит Філіппійський та Драмський Софроній, відомий під прізвиськом Македонського. Він був не тільки свідком бурхливих подій часів «Руїни», але й сам брав активну участь у політичному житті України тих часів, зокрема, у відомій «Чорній» раді 1663 р., коли в Ніжині відбулися драматичні вибори гетьмана. Запідозрений московським урядом в підбурюванні українців проти Москви, він був 1661 року викликаний до столиці і допитаний у Посольському приказі. Митрополит Софроній активно допомагав священику Христофору у створенні Братства, і, знаючи його ще з часів перебування у Греції, позитивно атестував перед архієпископом Лазарем Барановичем. У бібліотеці Грецького Братства зберігалися кілька книжок, що належали митрополиту Софронію.

У 1685 р., на шляху до Москви, в Ніжині зупинялися відомі просвітителі брати Софроній та Іоанікій Ліхуди, засновники Московської слов'яно-греко-латинської академії, відомі своєю співпрацею з видатним ученим, філософом, письменником і педагогом, місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Стефаном Яворським.

Близько 1689 р. в школі Грецького братства вчителював архімандрит Діонісій з грецького міста Яніни. Ніжинській грецькій громаді він залишив унікальну бібліотеку (понад 70 томів) книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів Діонісія були теологічні твори Теофіла Коридалевса, тексти лекцій та збірки віршованих поем і гімнів Гомера тощо. Вивчаючи примітки на полях рукописів

Діонісія, вчені в загальних рисах реконструювали біографію цього видатного вченого пізнього еллінізму. Вони з'ясували, що Діонісій був надзвичайно освіченою людиною, добре знав давньогрецьку та латинську мови, студіював філософію та богослов'я в університетах Венеції, Падуї, Риму, подорожував в Англії та Голландії. У 1670-х роках він жив у Константинополі та займав посаду великого протосинкела при дворі Вселенського патріарха Досіфея, а в 1680-му році, до переїзду в Ніжин, вчителював у Валахії. Надзвичайну цінність Діонісієвої бібліотеки засвідчує той факт, що про її долю особисто піклувався гетьман Іван Мазепа. Невдовзі Діонісій був змушений залишити Ніжин, одержавши посаду архімандрита Микільсько-Македонського монастиря, а безцінна бібліотека його була вивезена до Москви.

У бібліотеці Грецького Братства, крім рукописів Діонісія, зберігалося чимало інших унікальних книг, серед яких — рукописні грецькі Євангелія XI-XII століття на пергаменті, розкішно оздоблені золотом і кольоровими мініатюрами «молдовлахійські» Євангелія XVI століття, богослужбні рукописні книги та стародруки, подаровані братству фундатором священиком Христофором та його наступниками. Заслужовує на увагу рукописний «Октоїх» на крюкових нотах 1671 року, що належав Константинопольському патріарху Діонісію. Дарчий напис свідчив, що цю книгу патріарх особисто подарував «митрополиту руському» Стефану Яворському. Був у бібліотеці і особистий подарунок Івана Мазепи — Євангеліє, видане арабською мовою на гетьманські кошти в сирійському місті Алеппо та прикрашене його родовим гербом. Окремі книги, серед яких є чимало справжніх зразків середньовічного книжкового мистецтва, і зараз зберігаються у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Чимало святинь та церковних реліквій містилося в ризниці Грецького Братства. Слід відзначити велику кількість стародавніх ікон грецького та місцевого письма у срібних ризах, великий срібний напрестольний хрест, виготовлений 1636 року в місті Яніна, дерев'яний різблений хрест зі шматочками Животворчого Древа — хреста, на якому було розп'ято Господа ісуса Христа, а також багато оздоблену дорогоцінним камінням плащаницю, на якій золотом по білому атласу вишите зображення Спасителя. Грецький напис на плащаниці свідчив, що виготовлено її працею та старанням священика Христофора за гетьманування Івана Мазепи у 1692 році.

Церковне та громадське життя ніжинських греків базувалося на стародавньому «грецькому праві», кодифікованому ще у XIV ст. Костянтином Арменопулом. Ці закони, записані в книзі «Прохірон» або

«Шестикнижжя», дбайливо зберігалися членами братства в особливому міцному футлярі. Згідно зі статутом Ніжинського грецького церковного братства, написаним у 1697 році наступниками священика Христофора, до Братства входили всі бажаючі греки та негреки, що знали грецьку мову, але правом голосу при виборах керівного органу (Ради 12-и) користувалися тільки чоловіки віком понад 20 років, які сплачували щорічно грошові внески на церкву. Грецькі храми в Ніжині перебували під особливою охороною Константинопольського патріарха та підпорядковувалися виключно Київським митрополитам, тоді як місцевій церковній владі заборонялось втручатися у духовні справи ніжинських греків.

Храми відігравали важливу роль не тільки в духовному, але й громадському житті греків. На церковному дворіці регулярно збиралися братчики, щоб вирішувати всі важливі справи; обирати священиків та ктиторів церкви, членів братського суду, а з 1785 року — бургомистрів та членів органу місцевого самоврядування громади — Грецького магістрату. Там же відбувалися «братські канони» — великі громадські свята та урочистості. Гроші з церковної скарбниці часто видавалися в борг купцям, а за рахунок відсоткових прибутків Братство надавало допомогу збіднілим членам громади та сиротам, утримувало школу та шпиталь.

Постійне зростання грецької громади в Ніжині та збір достатніх коштів дозволили грекам розпочати у 1714 році перебудову дерев'яної Михайлівської церкви. За дозволом гетьмана І. Скоропадського вони, на місці попереднього дерев'яного храму, заклали кам'яний фундамент. Будівництво тривало понад 10 років, його завершив у 1729 році Улікола Бошняк, ктитор храму упродовж 1719-1739 років. 28 травня 1731 року храм освятив митрополит Київський Рафаїл Заборовський. Ця урочиста подія в житті ніжинських греків увічнена написом на мармуровій дошці, яка й досі зберігається в інтер'єрі храму.

Документи 30-х років ХУІІІ ст. засвідчують існування в Ніжині Грецького Михайлівського монастиря. А вже у 1760-х роках розпочалася реконструкція мурованої Всіхсвятської церкви, що деякий час існувала як монастирська ірапезна, але невдовзі її розібрали «за ветхостію».

На місці храму заклали глибокий мурований підвал, звели міцні стіни першого поверху, але російсько-турецька війна, що розпочалася у 1767 році, перешкодила будівництву. Запеклі військові дії на деякий час зупинили торговельні операції грецьких купців, які переважно більшість своїх товарів привозили з Балканського півострова та Близького Сходу. Припинилося й надходження коштів на будівельні

роботи. Лише у 1800 році греки змогли нарешті повернутися до відбудови Всіхвятського храму, але оскільки первісний проект за цей час було загублено, вони запросили до співпраці відомого чернігівського архітектора Антона Карташевського. Саме за його проектом у 1805 році й завершено будівництво церкви, а згодом, на захід від неї, зведено струнку триярусну дзвіницю.

Сучасники високо оцінили дбайливість ніжинських греків щодо новозбудованої Всіхвятської церкви. Надзвичайно цікавими для нас є свідчення володимирського генерал-губернатора князя І.М. Долгорукова, який двічі (у 1810 та 1817 роках) відвідав Ніжин та залишив докладні описи своїх мандрівок. Звернувши увагу на ніжинських греків як головну достопамятність міста, допитливий мандрівник докладно описав їхній побут, магістрат, кав'ярню, клуб, і, звичайно ж, грецькі храми: «Поміж новими будівлями можна виділити Грецьку церкву. Вона схожа на всі новітні собори, які ми бачили в Одесі та Херсоні. Іконостас та оздоблення церкви — у грецькому стилі... Дзвіниця гарна та наскрізна. На жаль, поскупились греки зробити з третім уступом ще один поверх. Вона була б тоді взірцевої краси...». Неприємно вразив мандрівника той факт, що у величезному підвалі церкви практичні греки зберігали вино, яке потім продавали на ніжинських ярмарках. Вдруге прибувши до Ніжина через сім років, ближче познайомившись з містом і його мешканцями та відвідавши вечірнє богослужіння у Всіхвятській церкві, мандрівний князь був вражений красою храму та залишив схвальний відгук: «Храм дуже великий та утримується за всією благопристойністю. Змальовуючи його, я повинен поставити набагато нижче у всіх відношеннях наші (тобто російські - Авт.) не тільки парафіяльні, але й численні навіть соборні храми. Яка чистота та охайність! Усі панікадила були запалені свічками та лампадами. Ченці, з яких один з острова Крит, служать благоговійно та пристойно. На крилосі по одному дячку, співають не поспішаючи та без метушні. Біля них стоять у два ряди школярі Грецького училища, деякі з них читають псалми та навчаються грецьким співам... Все пристойно, все священно, і зізнаюсь, якби я розумів грецьку мову, то переважно став би ходити до всякого Богослужіння в Грецьку церкву... Греки не жаліють коштів на утримання свого храму: витрачають великі гроші. Кожні три роки вони запрошують з Греції та Цареграда своїх священників. Зараз у них три ченця та ієродиякон».

Надзвичайно гарне оздоблення храму та ретельність греків під час Богослужінь відзначали не тільки гості Ніжина, а й самі ніжинці. Отже, не дивно, що коли у 1820 році в місті було відкрито Гімназію вищих

наук князя Безбородька, дирекція цього навчального закладу дозволила гімназістам відвідувати саме грецьку Всіхсвятську церкву та розташований? в Новому Іулісті Спасо-Преображенський храм. Це рішення пояснювалося не тільки бажанням педагогів розвивати естетичні почуття гімназистів та стимулювати вивчення ними іноземних мов, а й тим, аіо в Гімназії тоді навчалися й діти з грецьких родин, які постраждали під час придушення турками національно-визвольного повстання 1821 року.

Останній яскравий період в історії Ніжинського грецького братства припадає на кінець XVIII — першу чверть XIX ст., коли під впливом ідей просвітництва в Греції поширюється національно-визвольний рух проти османських завойовників. Яскравими представниками грецького національно-визвольного руху в Ніжині в цей період були такі видатні просвітителі, як Зой Каплані, Манфо Різари, Георгій Кромміда, брати Анастасій, Зой та Микола Зосими. За ініціативою грецької громади в Ніжині у цей час будують Грецьке Олександрівське училище (1816 р.), Церкву Костянтина та Олени на Грецькому кладовищі (1819-1821), мурований інвалідний будинок на колишньому Грецькому подвір'ї по вул. Московській (1822 р.). Заможні грецькі купці жертвували значні кошти на відкриття нових православних храмів, училищ, бібліотек, музеїв, лікарень та богоугодних закладів, фінансували видання богословської просвітницької та класичної літератури. Продовжуються великі пожертви і на утримання грецької Всіхсвятської церкви. Так заможні купці та меценати брати Зосими поклали чималі суми грошей до банку на ім'я старост грецьких храмів Ніжина, щоб громада могла утримувати найбідніших членів братства та регулярно купувати свічки для великого панікадила Всіхсвятського храму.

У 30-х роках XIX століття прискорюється занепад Грецького братства в Ніжині. Це пов'язане було з тим, що внаслідок імперських реформ російського самодержавства Ніжин з великого полкового міста та важливого центру торгівлі поступово перетворився на глуху провінцію, після перемоги в Греції національно-визвольної революції та проголошення у 1830 р. державної незалежності ніжинські греки поступово починають повертатися на історичну батьківщину або переселятися до вбіликих портових міст на півдні України та Росії. В Ніжині залишилися тільки ті,)гго не мав коштів на переїзд та породичався з місцевими жителями. Якщо у 1746 р. в Ніжині нараховувалось 1800 греків, у 1782 р. — близько 765, то у 1869 р. їх вже було не більше 365 чоловік.

У зв'язку з поступовим зменшенням кількості греків змінювався й статус грецьких храмів. Втративши зверхність Константинопольських

патріархів та Київських митрополитів, у 1839 році грецька церковна громада Ніжина була підпорядкована архієпископу Чернігівському, а з 1855 року — приписана до Ніжинського Благовіщенського монастиря. У 1872 році самоврядування грецької громади остаточно було скасоване офіційним наказом Урядового Сенату, а все майно та капітали її передані міській громаді Ніжина.

У загальне користування мешканців Ніжина перейшли й грецькі Всіхсвятська, Михайлівська та Костянтино-Оленинська церкви, але за давньою традицією їх продовжували відвідувати нащадки ніжинських греків. На довгий час залишилися й старовинні духовні традиції, що нагадували про колишню велич та особливий статус грецьких храмів. Аж до кінця 1920-х років на Великодні свята у Всіхсвятській церкві правилася особлива урочиста служба «з освяченням мира», на яку сходилися священники та прихожани з усього міста.

XX століття з його соціальними та політичними катаклізмами завдало чимало шкоди нашій духовності. Драматичною була й доля грецьких Всіхсвятської та Михайлівської церков. Безбожна влада не тільки нехтувала давніми народними традиціями та заповідями засновників храмів, а й безжально винищувала безцінні історичні та культурні пам'ятки. Першою закрили Михайлівську церкву, в якій влаштували склад. У 1930-х роках знищили верхні поверхи стрункої дзвіниці, що була колись найвищою спорудою старого міста. А після війни бульдозери довершили чорну справу, розтягнувши її залишки разом з цегляною огорожею...

Залишається тільки вдячно схилити голову перед мужністю священників та прихожан, які, незважаючи на гоніння та переслідування, продовжували утримувати Всіхсвятський храм. Остаточно православна, релігійна громада грецької церкви була розігнана рішенням міськвиконкому у грудні 1960 року, а приміщення храму переобладнали під шкільний спортивний зал.

Час дуже суворо обійшовся з грецькими храмами Ніжина. Не дійшли до нас безцінні реліквії, що зберігалися в них упродовж трьох століть. Справжнім чудом можна вважати врятування частини бібліотеки Грецького братства, яка у розпорошеному вигляді зберігається зараз в архівосховищах Києва, Москви та Санкт-Петербурга. Не дійшли до нас художні розписи та чудові іконостаси, що колись прикрашали інтер'єри храмів. Занедбані церкви поступово руйнувалися під впливом безжального часу та людської байдужості. Але час розкидати каміння минув. Сьогодні ми бачимо, як старовинні храми повертаються до життя. У 1992 році з ініціативи

викладачів та студентів Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя та інтелігенції міста утворено православну громаду Української Православної Церкви Київського Патріархату. Громада запропонувала відновити після завершення реставраційних робіт богослужіння у Всіхсвятському храмі. Чимало перешкод з боку чиновників довелося витримати віруючим, перше ніж 4 грудня 1994 року в храмі відбулася перша, після 30-річної перерви, Божественна Літургія. А 18 квітня 1995 року рішенням Чернігівського облвиконкому Всіхсвятську церкву передано в постійне користування громади.

Хоча від того минуло небагато часу, сьогодні важко уявити духовне життя Ніжина без Всіхсвятської церкви, що дісталася нащадкам у спадщину від ніжинських греків. Символічно, що серед прихожан храму чимало інтелігенції та молоді, є серед них і нащадки грецьких родин. Приємно відзначити, що після утворення та офіційної реєстрації Ніжинського Міського товариства греків ім. братів Зосимів, його члени беруть активну участь у діяльності громади. При храмі створено професійний хор «Воскресіння», яким керує заслужений працівник культури України Сергій Голуб. З ініціативи громади діє Духовно-просвітницький центр, ведеться видавнича діяльність. Руками Ніжинських майстрів завершується спорудження величного іконостасу, автором проекту і виконавцем живописних робіт якого є відомий художник, наш земляк Олександр Кошель. При храмі діє єпархіальне духовне училище. Традиційними стали вечори духовної музики, виставки художніх творів з духовної тематики, зустрічі з молоддю та студентами.

Громада підтримує активні творчі зв'язки з науковими колами Греції, зокрема — відомим істориком, дослідником греко-українських зв'язків Христосом Ласкаридісом, який неодноразово був нашим гостем. Храм відвідували й іноземні делегації, зокрема з братньої Греції.

Всіхсвятська церква, як і раніше, стає улюбленим храмом ніжинців. Завершуються відновлювальні роботи на сусідній Іуліхайлівській церкві, яка теж невдовзі стане окрасою архітектурного ансамблю. І хочеться вірити, що, як і наша духовність, ці чудові храми більше не зазнають руйнування.